

ПРО ХРОНОЛОГІЮ РАНЬОСКІФСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

С. В. Полін

Стаття є відгуком на дискусію з приводу хронології ранньоскіфської культури в зв'язку з роботою І. М. Медведської «Периодизация скифской архаики и Древний Восток» (Медведская И. Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА.— 1992.— № 3.— С. 86—107).

Останнє десятиріччя відзначене поживленням інтересу до ранньоскіфської хронології, що зумовлено накопиченням нових та мобілізацією старих, добре відомих джерел. Чітко вимальовується та реалізується практично тенденція до її подавлення, об'єктивність якої, окрім самих джерел, вочевидь, підтверджується також і розширенням кола дослідників, які працюють у цьому напрямку.

Запропонована до обговорення робота І. М. Медведської, безсумнівно, є етапною для скіфознавства, і, сподіваємось, надалі справить значний вплив на розробки в цій галузі.

Побудови І. М. Медведської багато в чому збігаються з розробками в хронології ранньоскіфської культури (далі — РСК) Г. Коссака¹, які вона здебільшого приймає, надаючи при цьому додаткові обґрунтування опорних датувальних етапів РСК незалежними хронологічними, історичними та археологічними прив'язками за матеріалами Стародавнього Сходу.

Розробки І. М. Медведської включають два взаємозалежних напрямки. Перший — реконструкція історичних подій в східній частині передньоазійського регіону (Урарту, Асирія, Мідія) в VII ст. до н. е. на основі клинописних джерел і висвітлення ролі в них кімерійців та скіфів. Якщо перша поява причорноморських номадів на Стародавньому Сході (за І. М. Медведською — на півночі Урарту, за І. М. Дьяконовим — звідти вони були відкинуті в Малу Азію) наприкінці VIII ст. до н. е. — 722—714 рр., — пов'язується лише з кімерійцями, то в більш масштабних походах 670-х рр. брали участь як кімерійці, так і скіфи. Аналізуючи дані клинописних джерел, І. М. Медведська вважає, що діяльність скіфів, у порівнянні з кімерійцями, була короткочасним епізодом у 670-х рр. Повідомлення Геродота та інших античних авторів про скіфів та кімерійців у Передній Азії, вона вважає неісторичними і взагалі відкидає, оскільки вони не мають паралелей у клинописних джерелах. Завдяки цьому нею зроблено висновки, що пізніше середини VII ст. до н. е. в цьому регіоні ані кімерійців, ані скіфів уже не було, на відміну від Західної Малої Азії, де вони згадуються і пізніше. Цим висновком сприяла реконструкція геополітичної ситуації в регіоні на основі нового тлумачення історії Урарту, Мідії, Асирії та ін. Найбільший інтерес для нас становить положення про загибель Урарту, всіх його міст-фортець (зокрема Тейшсбаїні) не пізніше 650 р. до н. е.²

Такі висновки не знайшли підтримки у фахівців. Так, віддання переваги кімерійцям над скіфами в подіях цього регіону, як і відсутність у тих, і других після 650 р. до н. е. не можуть бути надійно доведені внаслідок відбіркового, політичного характеру асирійських джерел, специфічності етнічної термінології, загальної лакунарності та обмеженості в часі (джерела висвітлюють події на окремих територіях, в окремі роки або десятиріччя, а пізніше початку 630-х рр. до н. е. такі взагалі не відомі). Не було прийнято і тезис щодо недостовірності античних джерел про скіфів та

кімерійців в Азії. При всій їх плутанині та перебільшеннях (зокрема щодо гегемонії скіфів в Азії), вважається, що вони походять від іншої незалежної історичної традиції і здебільшого доповнюють давньосхідні джерела, оскільки відомості в них належать до різних періодів³.

Не було підтримано і тезис про загибель Урарту в середині VII ст. до н. е.⁴. Якщо І. М. Дяконов і погодився з деяким подавненням цієї події, все ж таки загибель Тейшсбайї він датував у межах 630 — 600 рр. до н. е.⁵.

Таким чином, спорадичне перебування кімерійців та скіфів на всіх теренах Передньої Азії за різними джерелами фіксується від 722/714 рр. і до початку VI ст. до н. е.

Другий напрямок дослідження І. М. Медведської археологічний. Виходячи з власного триступеневого розподілу ранньоскіфської культури за речовим комплексом (який багато в чому збігається із схемою Г. Коссака) вона проаналізувала археологічні знахідки в Передньоазійському регіоні (переважно в східній частині). Найважливіші висновки І. М. Медведської з моєї точки зору такі: 1) передкелермеська група пам'яток (РСК-1) частково, або повністю синхронна новочеркаській групі (хронологічні рамки РСК-1 визначені в межах 750—700 рр. до н. е.); 2) уже наприкінці VIII ст. до н. е. кімерійці вирушили в похід до Передньої Азії, як носії ранньоскіфської культури ступеня РСК-1 (початок цього ступеня повинен мати датування не пізніше середини VIII ст. до н. е., при можливості більш ранньої початкової дати); 3) в 670-х рр. до н. е. і кімерійці, і скіфи йдуть походами на Стародавній Схід, будучи носіями матеріальної культури ступеня РСК-2; 4) усі археологічні знахідки, які фіксують перебування причорноморських кочовиків у східній частині Передньоазійського регіону (східна Турція та Іран) належать до ранньоскіфської культури ступеня РСК-2, на відміну від західної Малої Азії, де, крім РСК-2, наявні знахідки ступеня РСК-3.

Зупинимось на аналізі археологічної частини роботи.

Новочеркаський ступінь. За Г. Коссаком час існування кімерійських старожитностей визначається в межах IX — VIII ст. до н. е. В останні десятиріччя VIII ст. до н. е. скіфські форми витіснили новочеркаські⁶. Не можна не погодитися з запереченнями І. М. Медведської проти жорсткого розміщення передкелермеських пам'яток (етап РСК-1) між новочеркаськими та ранньокелермеськими (РСК-2). Вона припускає часткову або повну синхронність новочеркаських пам'яток з передкелермеськими та жаботинськими⁷.

Останніми роками відбуваються зміни в уявленнях про абсолютну та відносну хронологію кімерійських старожитностей. В. І. Ключко, С. В. Махортих, В. Ю. Мурзін запропонували датування новочеркаських пам'яток X — початком VII ст. та чорногорівських — IX — серединою VIII ст. до н. е.⁸. Початок датування новочеркаських старожитностей X ст. до н. е. видається сумнівним. Комплекс з Радионівки, який використовується як доказ, недокументований⁹. Сумнів в ньому речей з різних епох підсилює сумніви в комплексності знахідки. Також незвичайною виглядає і знахідка наконечників стріл центральноєвропейського типу XIII — початку X ст. до н. е. (за визначенням дослідників) у поховання № 34 в могильнику біля Кисловодської меблевої фабрики. Якщо врахувати, що найдавніші знахідки «кімерійських» бронз у Подунав'ї датуються не раніше кінця IX ст.¹⁰, то розміщення початкової дати в X ст. до н. е. вимагає серйозного обґрунтування. Матеріали могильника поблизу Кисловодської меблевої фабрики спеціально вивчалися Г. Коссаком, який поховання № 14 цього могильника вважав найбільш раннім і датував IX ст. до н. е., ніяк не відзначаючи при цьому поховання № 34¹¹. Враховуючи поховання № 15 того ж могильника, яке В. І. Ключко та В. Ю. Мурзін також датують IX ст. до н. е.¹², очевидно, остання може бути реальною початковою датою для новочеркаських старожитностей. Свого часу Г. Коссак, фіксуючи час появи «кімерійських» бронз у Подунав'ї в IX ст., припускав їх появу на батьківщині в Північному Причорномор'ї ще в X ст. до н. е.¹³. Проте Г. І. Смирнова підтвердила датування IX ст., вважаючи більш ранню дату недоведеною¹⁴, що Г. Коссак визнав¹⁵.

В. І. Ключко та В. Ю. Мурзін припускають існування інтервалу в часі між чорногорівськими та ранньоскіфськими пам'ятками¹⁶. До висновку про відсутність спадковості між чорногорівськими та ранньоскіфськими пам'ятками в Закубанні дійшов і В. Р. Ерліх, аналізуючи склад вуздечкових наборів¹⁷. Проте, цей висновок спростовується його ж даними про знахідки однакових варіантів трипетельчастих бронзових псалів з одно- і двокільчастими та стременоподібними вудилами, — тобто — безпосереднє свідчення синхронності всіх типів вузди. Безпосередній доказ дає поховання 30 могильника Кочіпе, де наявні стременоподібні та двокільчасті вудила¹⁸. В. Р. Ерліх відзначив помилковість посилань на аналогічне сполучення в одному комплексі могильника на р. Фарс¹⁹. Проте весь цей могильник належить до досить вузького ча-

сового відрізка, таким чином його матеріалами підтверджується синхронність існування обох типів вудил.

Для доказу синхронності чорногорівських та новочеркаських старожитностей є важливим спостереження С. Б. Вальчака, який відзначив схожість орнаменту на вудилах з епонімного поховання біля хут. Чорногорівка з орнаментом на псаліях камішеваського типу, двокільчастих вудилах, однокільчастих та стременоподібних вудилах з Аржану²⁰.

З'явилися і додаткові докази синхронності передкелермеських та новочеркаських комплексів. Так, вудила типу Фідже знайдені в новочеркаському контексті — в могильнику Чішо в Прикубанні. Тут також присутні і стременоподібні вудила в комплексі з типовими новочеркаськими трипетельчастими псаліями²¹. Аналогічна ситуація свого часу була зафіксована в могильнику біля хут. Кубанського²². Свідчення побутування стременоподібних вудил у новочеркасько-жаботинський час, здобуті В. П. Андрієнко на поселенні Пожарна Балка в дніпровському лісостеповому лівобережжі²³. Усе це підтверджує природність сполучення стременоподібних і двокільчастих вудил у комплексі кургану біля с. Жаботин, який і сам О. І. Тереножкін свого часу сприймав як свідчення їх синхронності²⁴.

Усі ці факти свідчать про присутність старожитностей чорногорівського типу в передкелермеських пам'ятках в новочеркаський час²⁵, і таким чином, про співіснування новочеркаських і чорногорівських старожитностей протягом усієї їх історії в Північному Причорномор'ї.

Найдавніше проникнення кімерійців на Стародавній Схід у межах північних координат Урарту засвідчене в клинописних джерелах наприкінці VIII ст. (722 — 715 рр. до н. е.). І. М. Медведська пов'язує їх з носіями РСК-І. В. І. Клочко, В. Ю. Мурзін, В. Р. Ерліх, А. Б. Белінський, С. В. Махортих припускають участь у цих походах і носіїв культури новочеркаського типу²⁶.

Для визначення датування новочеркаських старожитностей за матеріалами Стародавнього Сходу використовуються пряжки типу Носачове та шоломи асирійського типу. Свого часу Г. Т. Ковпаненко для пряжок знайшла аналогії в зображеннях на асирійських рельєфах часів Саргона II та Ашурбаніпала²⁷. Г. Коссак відзначив наявність схожих зображень і на рельєфах епохи Тіглатпаласара III²⁸, і висловив думку, що асирійські аналогії не фіксують дату носачівських пряжок, а лише вказують на час появи таких прикрас на Стародавньому Сході²⁹. А. Ю. Алексєєв справедливо вбачає принципову різницю між прикрасами коней на асирійських рельєфах і носачівськими пряжками за їх функціями, розмірами та декором, що на його думку не підтверджує їх ідентичність і синхронність. Не заперечуючи степового євразійського походження прикрас на рельєфах, він передбачає інший шлях їх проникнення на Стародавній Схід в більш ранній час. Формальні та функціональні аналогії носачівським пряжкам він вбачає в застібках з Аржану³⁰.

На підтвердження спостережень А. Ю. Алексєєва можна навести ті обставини, що форма та розміри євразійських застібок, зумовлені функціонально, були дуже установлені з грибоподібними закінченнями, з трьома жолобками. На асирійських рельєфах часів Тіглатпаласара III, Саргона II і Ашурбаніпала формально схожі вироби є нашивними прикрасами нагрудних ременів кріплення сидла. При цьому були цілком втрачені первинні функції: «застібки» є виключно декоративним елементом, на що вказує, крім їх розміщення та надмірної кількості, також і доволі значна кількість жолобків на цих виробках на різних рельєфах (від одного до трьох), або навіть втрата первісної форми. На рельєфах Ашурнасірпала II (883 — 859 рр. до н. е.) таких прикрас ще немає. Для другої половини IX — першої половини VIII ст. до н. е. асирійські рельєфи невідомі. Бронзові покриття Балаватських воріт не дають потрібної інформації внаслідок слабкої деталізації зображень³¹. Мабуть, у цей проміжок часу в Асирії з'явилися вироби цього типу і на час Тіглатпаласара III вже відбулося забуття первинного призначення застібок і вони перетворилися в елемент декору.

Важливе значення для датування новочеркаських старожитностей мають знахідки шоломів асирійського типу. Два гостроконечні шоломи з нащипниками в похованні 186 і в зруйнованому похованні 187 в Клин-Ярському могильнику супроводжувалися новочеркаськими вуздою та мечем. А. Б. Белінський датував шолом з поховання 186 за зображеннями на асирійських рельєфах часів Сінахеріба і першої половини царювання Ашурбаніпала (705—653 рр. до н. е.). Він нараховує 5 знахідок шоломів асирійського типу на Кавказі, які, на його думку, є ідентичними, одночасними та виготовленими в одному центрі³².

Практично всі ці висновки викликають заперечення. Другий шолом з Клин-Ярського могильника, крім відзначеної А. Б. Белінським відмінності в наявності орнаменту, має ще й інші. За даними С. Л. Дударєва цей шолом, на відміну від поперед-

нього, виготовлений з двох частин. Крім того, пропорції та профілі шоломів не є ідентичними³³.

А. Ю. Алексеев найбільш близькими для Клинь-Ярських вважає шоломи, зображені на рельєфах часів Сінахеріба (705—681 рр. до н. е.)³⁴. В. Р. Ерліх відзначив наявність зображень гостроконечних шоломів з нащічками на рельєфах часів Тіглатпаласара III і датував Клинь-Ярські знахідки часом Тіглатпаласара III та Саргона II (745—707 рр.)³⁵.

Раптова поява шоломів з нащічками на рельєфах часів Тіглатпаласара III в достатньо великій кількості та в різних варіантах — гостроконечні або з гребнем³⁶, вказують на відносно довгий період їх попереднього розвитку наприкінці IX — першій половині VIII ст. до н. е. Характерний вигин тулії, так яскраво виражений на Клинь-Ярських зразках, є типовим для гостроконечних урартських шоломів асирійського типу кінця IX — початку VIII ст. до н. е.³⁷. В Хасанлу IV знайдений шолом з гребенем, який має нащічки дуже розвинутої форми, які прикріплювалися окремо. Знахідка датується не пізніше VIII ст. до н. е.³⁸.

До одного типу з Клинь-Ярськими належить і шолом з поховання 13 в Бешташені, відомий за зображенням на фото поховання. Це також гостроконечний шолом з нащічками. Стінки тулії опуклі, на відміну від Клинь-Ярських зразків, що зближує його з ранніми гостроконечними шоломами типу Приморського та Фаскау. Б. А. Куфтінін зарахував поховання 13 до групи персідних від доби пізньої бронзи до доби раннього заліза. У цій групі, яка передуює добі Ванського царства, залізо ще відсутнє³⁹. Г. Коссак поховання 11 з цієї групи датував IX ст.⁴⁰ Поховання 13 з шоломом не привернуло його уваги, хоча в обох комплексах містяться аналогічні бронзові кинджали та накопечники списів, форми посуду. У Вірменії бронзові булади, аналогічні знайдені в похованні 13, з'явилися наприкінці II тис. до н. е. і набули найбільшого поширення не пізніше IX — VIII ст. Цим же часом тут датуються і аналогічні накопечники списів⁴¹. Бронзові однокільчасті вудила з поховання належать до сіалківського типу і датуються на пізніше VIII, можливо IX—VIII ст. до н. е.⁴². Дуже ранню хронологічну позицію займають ґрунтові поховання Бешташені і за даними М. Н. Погребової⁴³. В. Г. Котович і О. М. Давудов датували поховання 13 не пізніше XI ст. до н. е. Проте наявні тут вигнуті рогові псалії мають по три отвори, розташовані в одній площині, що, на відміну від доби бронзи, характерне для кімерійського часу IX—VIII ст. до н. е. У датуванні вузди з Бешташені дослідники виходили з датування поховання в Орхеві XIV—XIII ст. до н. е. за їх хронологією, де повід чіплявся до аналогічних бешташенським вудил за допомогою характерних однокільчастих гачків⁴⁴. Дещо інші за формою гачки з поховання 13 в Бешташені, мабуть, мали і інше призначення: в похованні їх було знайдено чотири при одних вудилах і до останніх вони не мали відношення. В цілому, дата бешташенського комплексу обмежується IX—VIII ст., а зважаючи на відсутність заліза, можливо тільки початком VIII ст. до н. е.

Г. Коссак слідом за Б. А. Куфтініном відніс за формою шолом з Приморського (Абхазія) до ранніх зразків гостроконечних конічних шоломів, добре відомих за зображеннями на рельєфах IX ст. до н. е. В Хасанлу такий шолом знайдено в шарі X—IX ст. до н. е.⁴⁵. Датування IX ст. прийняла В. І. Козенкова, поширивши її на всі шоломи асирійського типу, знайдені на Кавказі⁴⁶. З урахуванням корекції дати загибелі Хасанлу IV⁴⁷, слід говорити про IX—VIII ст. до н. е.

Шолом з Фаскау належить до того ж різновиду, що і шолом з Приморського⁴⁸, і, очевидно датується також IX—VIII ст. до н. е. У кобанському могильнику Верхня Рутха знайдено урартський бронзовий шолом часів Аргішті I (789 — 766 рр. до н. е.)⁴⁹. Шолом з Фаскау Р. Д. Барнет також вважав урартським виробом⁵⁰. Уявляється, що дві останні знахідки, з урахуванням датування інших у межах кінця IX — першої половини VIII ст. до н. е., досить визначено вказують на джерело та час надходження шоломів асирійського типу на Кавказ. Ймовірно, надходження шоломів, та інших виробів передньоазійського походження або наслідувань їм, які були об'єднані В. Р. Ерліхом у групу «східних» елементів⁵¹, може бути пов'язане з посиленням експансії Урарту в Закавказзя в IX — першій половині VIII ст. до н. е. В часи царювання Аргішті I здійснювалися походи аж до Колхіди, сліди яких можна вбачати в знахідках з Приморського та Бешташені. Мабуть, з Закавказзя від урартів чи їх супротивників шоломи асирійського типу опосередковано надходили на Кавказ. Тут також могли виготовлятися і місцеві наслідування імпортованим зразкам.

Свого часу О. І. Тереножкін констатував відсутність знахідок новочеркаських старожитностей на південь від Кавказу⁵², що пізніше було багаторазово підтверджено⁵³. Сьогодні можна назвати лише три таких знахідки в близькому Закавказзі⁵⁴. При старих датуваннях новочеркаських пам'яток у межах VIII—VII ст. до н. е. цей факт не знаходив пояснення. М. Н. Погребова та Д. С. Раєвський намагались пояснити

відсутність новочеркаських старожитностей на південь від Кавказу надзвичайною швидкістю кімерійських походів, завдяки якій не відбувалось укорінення чужих речей в місцевих культурах⁵⁵. Проте, здається, тут насамперед «винна» стара хронологія новочеркаських пам'яток у межах VIII—VII ст. до н. е., в той час як насправді, до початку походів кімерійців за Кавказ наприкінці VIII ст. до н. е., речі новочеркаського культурного комплексу виходять із ужитку. Для умов же територіальної стабільності співіснування північнокавказьких, центральнокавказьких та закавказьких культур передпохідної доби існуючий територіальний розподіл знахідок цілком нормальний. У IX—VIII ст. до н. е. зв'язки культур Північного та Центрального Кавказу з Передньо-азіатським регіоном були здебільшого односторонніми. При численності знахідок речей закавказько-передньоазіатського типу в кобанському ареалі, зустрічне надходження кобанських імпорту в південь було дуже слабким. Хоч географія знахідок кобансько-кохлідських речей (виключно сокир, інших немає) в передньоазіатському регіоні територіально досить широка — південний берег Чорного моря в напрямку Сінопи, Північно-східна Анатолія, Карська область, район оз. Урмія, північно-західний Іран (оз. Резайя) — їх загальна кількість незначна⁵⁶.

Поодинокість закавказьких знахідок новочеркаських речей, мабуть, пояснюється тим, що кобанська культура була досить міцним бар'єром на шляху впливів з півночі і успішно поглинала степові імпульси, свідченням чого, мабуть, і є топографія знахідок чорногорівсько-новочеркаського типу: максимальна концентрація кинджалів та вузди в кобанському ареалі в зоні контакту із степом, в західному та центральному територіальних варіантах культури, при відсутності в східному та віддалених гірських районах⁵⁷. І доки все обмежувалось культурними запозиченнями, північний вплив у Закавказзя практично не проходить, не поширюючись далі південного схилу Великого Кавказу. Ситуація різко змінюється з початком транскавказьких походів.

У цілому, все це свідчить про припинення існування новочеркаських старожитностей напередодні походів у Передню Азію, не пізніше третьої чверті VIII ст. до н. е. З початком кімерійсько-скіфських походів близько 722—715 рр. почалась нова епоха, в археологічному відношенні відзначена знахідками закавказьких та передньо-азіатських речей в північнопричорноморсько-кавказькому регіоні з одного боку та скіфського типу в передньоазіатському з другого, що відповідає контексту військових походів.

Відсутність новочеркаських старожитностей на південь від Кавказу не є доказом їх неправильної стічної атрибуції з боку А. І. Тереножкіна як кімерійських, а відбиває хронологічну ситуацію. Наприкінці VIII ст. до н. е. причорноморські кімерійці вирушили в походи, вже ставши носіями ранньоскіфської культури.

РСК-1. Найдавніше проникнення кімерійців в передньоазіатський регіон, в північне Урарту, засвідчене в клинописних джерелах близько 722—715 рр., І. М. Медведська пов'язує з носіями РСК-1. Основою такого висновку є суто скіфський вигляд усіх знахідок, отже, їх ймовірна належність в передньоазіатському регіоні як кімерійцям, так і скіфам. Усе це і дозволило І. М. Медведській стверджувати, що кімерійці та скіфи прийшли на Стародавній Схід вже маючи загальну матеріальну культуру скіфського типу — РСК-1⁵⁸.

Хронологічні рамки етапу РСК-1 визначені від початку останньої третини VIII ст. до початку VII ст. до н. е. (в таблиці — 750—700 рр.). Початок етапу подається умовно і в подальшому може бути удавнений. У даному випадку він пов'язаний з походами кімерійців в 722—715 рр. Кінець етапу визначений логічно і також є досить умовним. Прихід кімерійців та скіфів у передньоазіатський регіон у 670-х рр. до н. е. з новою загальною культурою типу РСК-2 передбачає формування останньої на територіях на північ від Кавказу не пізніше 690—680 рр. до н. е., що і може визначатись як межа між РСК-1 та РСК-2⁵⁹.

Проте тут наявне серйозне протиріччя. Цілком вірне визначення часткової синхронності новочеркаських та передкелермеських пам'яток (РСК-1). З носіями останньої І. М. Медведська пов'язує походи кімерійців на Стародавній Схід наприкінці VIII ст. до н. е. При цьому вона сама відзначає повну відсутність пам'яток РСК-1 на території Ірану та Східної Турції і наявність тут лише пам'яток ступеню РСК-2 (на відміну від західної Малої Азії, де є і пам'ятки ступеню РСК-3)⁶⁰. Очевидно мають рацію С. Р. Тохтасьєв та І. М. Дьяконов, які вважають, що в цьому випадку йдеться про існування РСК-2 вже в останній третині VIII ст. до н. е., з якою і вирушили в перші походи кімерійці⁶¹. Як би це не суперечило традиційним уявленням, логіка фактів саме така. В усьому передньоазіатському регіоні не знайдено жодної речі новочеркаського типу, яких так багато серед вузди та озброєння РСК-1 (передкелермеські пам'ятки), саме тих категорій знахідок, які відзначають перебування північнопричорноморських кочовиків на Стародавньому Сході.

Чи є, крім логічних, інші можливості визначення культури кочовиків, що прийшли на Стародавній Схід наприкінці VIII ст. з Північного Причорномор'я — Передкавказзя? Здається, що так. Останнім часом Л. К. Галаніна датувала Келермеські кургани в межах 660—640 рр. до н. е.⁶². Уявляється, що хронологічний резерв Келермесу реалізований ще не повністю, у будь-якому випадку, це стосується ранніх пам'яток групи, які за Г. Коссаком та І. М. Медведською репрезентують матеріальну культуру етапу РСК-2. По-перше, датуючи в цілому Келермеську групу «епоху Ашурбаніпала», Л. К. Галаніна сама відзначила відсутність згадок про скіфів в клинописних джерелах цього часу, на відміну від 670 рр. По-друге, в ранніх пам'ятках групи відсутні предмети, які напевно датуються часом Ашурбаніпала, при тому, що тут у великій кількості наявні повочеркаські елементи, які твердо вказують на близькість ранньокелермеських пам'яток до РСК-1. По-третє, слід згадати аргументацію І. М. Медведської при визначенні датування РСК-2: для того, щоб кімерійці та скіфи могли в 670-х рр. прийти на Стародавній Схід уже носіями РСК-2, ця культура на території на північ від Кавказу повинна була сформуватися не пізніше 690—680 рр. до н. е.

Якщо в наших попередніх міркуваннях усе вірно, то формування РСК-2 повинно було відбутися ще раніше, не пізніше початку останньої третини VIII ст. до н. е. Відповідно, це і має бути датою фіналу етапу РСК-1. Як далеко в VIII ст. заглиблюється його початок? Це питання поки що відповіді не має.

РСК-2. Висновок І. М. Медведської щодо відсутності згадок про кімерійців та скіфів у східній частині Передньої Азії пізніше 670-х рр. до н. е., а також датування загибелі Урарту 650-ми рр. дозволили їй обмежити в часі датування всі знахідки скіфського типу на цій території в межах 700—650 рр. до н. е. За якісним складом усі вони, за визначенням дослідниці, належать РСК-2. Початок РСК-2 визначено логічним шляхом не пізніше 690—680 рр. до н. е.

За вищесказаним, початок РСК-2 має датуватись не пізніше, ніж початком останньої третини VIII ст. до н. е. Крім того, на основі античних джерел вважається доведеною присутність скіфів у східній частині передньоазійського регіону і в другій половині VII ст. до н. е.⁶³ І загибель Тейшебаїні також відносять до цього часу — не раніше 630-х рр. до н. е.⁶⁴.

Віднесення всіх знахідок виключно до ступеню РСК-2 не є безумовним. За Л. К. Галаніною, шлуганіна матеріалів Келермеських курганів не дозволяє надійно розподілити набори стріл між ранніми та пізніми пам'ятками групи. Досить схожі і головні деталі вузди обох груп⁶⁵. Таким чином, не можна заперечувати наявності знахідок РСК-3 і в східній частині передньоазійського регіону.

Кінцеву дату РСК-2 І. М. Медведська, як і Г. Коссак, відносить до середини VII ст. Дата визначена залежно від датування РСК-3 650—600 рр. до н. е. Вона може бути додатково обгрунтована останнім датуванням Келермеських курганів 660—640 рр. до н. е.

На відміну від пам'яток РСК-2, розташованих на півліч від Кавказу, де наконечники стріл з ромбічним обрисом голівки зустрічаються епізодично⁶⁶ і в цей же час виходять із ужитку, в передньоазійському регіоні вони побутують і на цьому етапі, і в подальшому. Ця традиція зберігається в трилопатевому варіанті в персо-мідійському середовищі аж до часу походів Олександра Великого. Тут відбувається своєрідна консервація ранньоскіфської традиції⁶⁷. Поряд з рідкісними дволопатевиими, набуває поширення унікальний для Північного Причорномор'я тип трилопатевих ромбічних наконечників з короткою чи прихованою втулкою⁶⁸, ромбічність голівки яких зумовлена вже не заточуванням, а, судячи за ливарною формою VI ст. до н. е. з Мосулу⁶⁹, зроблена в самій формі і, відповідно, зберігається в готовій продукції.

РСК-3. Культура пам'яток пізньокелермеського типу. Після відкриття скарбу в Зівіє, його датування не пізніше першої половини — середини VII ст. до н. е., визначення стилістичної та культурно-хронологічної єдності з причорноморськими пам'ятками, необхідність подання дати Келермеських та Мельгуновських курганів стала очевидною. П. Амандрі, керуючись датами Темир-гори, Цукур-лиману⁷⁰, Криворізького кургану в межах другої половини VII ст. до н. е. з одного боку, а також паралелями в Урарту та Зівіє VIII—VII ст. до н. е. — з другого, датував Келермеські та Мельгуновські кургани другою половиною VII ст. до н. е.⁷² Близькими

* У Північному Причорномор'ї декілька таких наконечників стріл передньоазійського типу знайдені в кількох похованнях другої половини VI — початку V ст. до н. е. некрополя Ольвії. Ці знахідки можна пов'язувати з походом Дарія проти Північнопричорноморських скіфів⁷⁰.

** *Перенесення* М. Ю. Вахтіною дати Цукур-лиману до другої половини VI ст. до н. е. здається невірним. Наведена аргументація заперечує запропоновану дату⁷¹.

міркуваннями керувались і інші дослідники⁷³. Найбільш послідовно цю ідею розробляв Г. Коссака, який знайшов у працях В. Г. Петренко та Л. К. Галаніної додаткову міцну опору для рішучого подавлення дати Келермеського горизонту.

Межі РСК-3 визначені Г. Коссаком другою половиною VII ст. до н. е., що прийняла І. М. Медведська. Головна особливість цього етапу — поява грецького та малоазійського імпорту, на основі датувань яких рубіж між РСК-2 та РСК-3 віднесено до 650 р. до н. е. Верхня межа визначена близько 600 р. до н. е.

Базовим для датування етапу є комплекс впускного поховання Реп'яхуватої могили та пам'яток цього кола. Г. Коссака датував іонійський глечик з цього поховання кінцем VII — першою половиною VI ст. до н. е. Амфори з Реп'яхуватої могили та Новоолександрівки визначені як іонійська та материкова продукція. Підтверджені датування ранніх форм самоських амфор, які В. В. Рубан відносить до кінця VII — початку VI ст. до н. е., а також іонійських кіліків з Ягорлицького поселення — часом не пізніше початку VI ст. до н. е. Іонійські амфори з Коломака датовані останньою чвертю VII — першою чвертю VI ст. до н. е. Звідси зроблено цікавий з методологічних позицій висновок: хоч грецька кераміка, знайдена в цих похованнях, потрапила на береги Понту вже в VI ст. до н. е., проте речі з впускного поховання Реп'яхуватої могили та інших поховань цієї групи згідно надійно датованих другою половиною VII ст. до н. е. комплексів (Темир-гора, Дар'ївка, Краснос Знамя, кург. 1 та ін.) також повинні датуватися VII ст. до н. е. Таким же чином вирішене питання і про датування пізніх Келермеських курганів, досліджених Д. Шульцем, в яких були знайдені відомі дзеркала та ритон⁷⁴.

Останнє датування Келермеських курганів Л. К. Галаніною в межах 660—640 рр. до н. е. дозволяє надійно визначити початкову дату пізніх пам'яток цієї групи близько 650 р. до н. е. Уявляється, що фінальний рубіж етапу РСК-3 визначений занадто рано, — період існування етапу штучно обіраний на межі VII—VI ст. до н. е. Ця дата не виходить з прийнятих Г. Коссаком датувань античної кераміки зі скіфських комплексів.

Свого часу подавлення датування келермеської групи пам'яток на Північному Кавказі, здійснене В. Г. Петренко та Л. К. Галаніною, дозволило мені запропонувати так само подавлення і для пам'яток старшої журицької групи в Дніпровському лісостепу. Необхідність такого передатування було зумовлене надзвичайною близькістю, точніше, єдністю, більшості визначальних категорій речей з поховань цієї групи. У першу чергу це вимагало рішучого подавлення впускних поховань Реп'яхуватої могили та кургану в Новоолександрівці. За допомогою В. В. Рубана була визначена належність амфор з цих комплексів до класу мілетських VII ст. до н. е. і відповідність форми глечика з Реп'яхуватої могили посудинам кінця VII — першої половини VI ст. до н. е., що дозволило датувати обидва комплекси не пізніше початку VI ст. до н. е. Кінцем VII — початком VI ст. до н. е. датується за амforoю і комплекс кургану поблизу хут. Хап-ри⁷⁶. Досить багато знахідок грецької кераміки другої половини VII — початку VI ст. до н. е. є на поселеннях лісостепу⁷⁷. Ці визначення, а також поточнення хронології дзеркал так званого ольвійського типу і часу переходу від I до II хронологічної групи скіфських наконечників стріл, які відповідно належать до раннього та середнього етапів скіфської культури, дозволили мені датувати завершення існування келермеського горизонту (РСК-3) і перехід до середньоскіфського етапу кінцем першої — другою чвертю VI ст. до н. е.⁷⁸

З того часу з'явилися нові факти, які посилюють необхідність ранніх датувань придніпровських пам'яток. С. Я. Ольговський відновив первинну форму казана з впускного поховання Реп'яхуватої могили і завдяки цьому, а також виходячи зі складу металу, визначив його кавказько-урартське походження і датування в межах VIII—VII ст. до н. е.⁷⁹

Датування ранньоскіфських поховань у межах VII ст. підтверджують нові знахідки родосько-іонійської кераміки в курганах поблизу сіл Філатівка та Шандрівка. У цих же межах уточнено вік поховань в Олексіївці на Сіверському Дінці і Криворізькому кургані на р. Калитві⁸⁰.

Як уже згадувалось, Л. К. Галаніна запропонувала нове датування Келермеських курганів у межах 660—640 рр. до н. е. Уявляється, що хронологічний ліміт ранніх пам'яток цієї групи ще не вичерпаний до кінця.

* М. М. Погребова та Д. С. Расовський виділили сакисько-келермеський етап ранньоскіфської культури VII ст. до н. е. Незрозумілим є обмеження арсалу пам'яток цього етапу територіями з обох боків Кавказу⁷⁵. Пам'ятки українського лісостепу і в хронологічному, і в культурному відношенні відповідають усім критеріям, визначеним дослідниками.

В. В. Рубан у новій роботі подав обґрунтування ранніх датувань амфор типу Реп'яхуватої могили та Новоолександрівки⁸¹. Поступово, завдяки розробкам П. Дюпона та В. В. Рубана, такі ранні дати для тарної кераміки набувають право на існування⁸² — хоч до повного їх визнання ще далеко. Поки що не знайшло широкої підтримки датування Ягорлицького поселення, починаючи з другої половини VII ст. до н. е.⁸³ Проте скіфські знахідки свідчать, що принаймні кінець VII — початок VI ст. безсумнівно входять у хронологічний діапазон поселення.

Тверда зумовленість ранніх датувань скіфським контекстом комплексних знахідок практично відразу забезпечила позитивне сприйняття подавлення хронології серед скіфознавців⁸⁴. Значно менший ентузіазм викликають ранні датування у дослідників античності⁸⁵, що має своє пояснення. Для всієї грецької ойкумени тарна кераміка цього часу залишається найменш вивченою внаслідок малої доступності для досліджень (див. список праць в статті А. П. Абрамова). Для вітчизняних дослідників античності такі дослідження ще менш можливі через відсутність об'єктів вивчення. Тільки Березань, найдавніші матеріали якої багато в чому невідомі, особливо амфори, і, ймовірно, все ж таки Ягорлик, який вже загинув для досліджень, можуть надати необхідні матеріали. Враховуючи дату заснування Березані — 647/646 р. або близько 625 р. до н. е.⁸⁶, та Ягорлика, — очевидно, фінал VII ст., виділення тут амфорної кераміки VII — початку VI ст. до н. с. буде непростим завданням.

Практично всі наші дослідники грецької архаїки працюють на пам'ятках другої половини VI — початку V ст. до н. е. і, таким чином, попередній період практично випадає з поля їх зору. Вірогідно через це при датуванні масового матеріалу психологічно важко подолати рубіж середини VI ст., не кажучи вже про вихід у VII ст. до н. е.

Скіфознавство в своєму розвитку пройшло ті самі етапи. Доки датування скіфських архаїчних пам'яток визначалось виключно за грецьким імпортом, межа VII—VI ст. до н. е. залишалася нездоланною. Знахідки кераміки VII ст. до н. е. в Темір-горі та Цукур-лимані на цьому тлі мали неприродний вигляд. Всупереч фактам пропонувалося більш пізні, ніж за керамікою, датування поховань.

Лише після виходу на незалежні від грецької хронології давньосхідні репери в датуванні пам'яток, стає зрозумілим, що РСК має значно ширший часовий діапазон, початок якого сягає VIII ст. до н. с., і в цілому значно передує грецькій колонізації Північного Причорномор'я. З початком останньої збігаються в часі лише найпізніші пам'ятки ранньоскіфської культури другої половини VII — початку VI ст. до н. е.

Завдяки тому, як І. М. Медведська характеризувала знахідки скіфського типу в Передній Азії, а також віднесенню їх до ступенів РСК-2 та РСК-3, стало цілком очевидним, що матеріальна культура північнопричорноморських кочовиків часу походів та тимчасового перебування в Передній Азії з кінця VIII до початку VI ст. до н. с. відповідає келермеському ступеню ранньоскіфської культури Північного Причорномор'я та Кавказу.

На закінчення необхідно сказати кілька слів про схему зміни речей в різні періоди РСК. Уявляється абсолютно виправданою спроба І. М. Медведської пов'язати конкретні типи речей з конкретними етапами РСК, визначити не тільки час їх появи, але й виходу їх з ужитку. Проте на сьогоднішній день така мета багато в чому недосяжна, насамперед через погану документованість старих розкопок. У літературі часто зустрічаються сумніви з приводу достовірності складу різних комплексів (наприклад: Глинище, Старша Могила, Жаботино, кург. 2, ст. Махощівська та багато ін.). Нерідко наводяться помилкові дані про склад наборів стріл⁸⁷. І. М. Медведська з сумнівом відзначила наявність кістяних тридирчастих псаліїв, які за її хронологією вийшли із ужитку на етапі РСК-3, в комплексах середньоскіфської культури кінця VI — V ст. до н. е.⁸⁸ Крім того, досі залишаються неопублікованими в повному обсязі матеріали

* Хут. Шумейко; Волковці, кург. 1 (1886 р.), кург. 478; Броварки, кург. 505. Курган поблизу хут. Шумейко безсумнівно належить до ранньоскіфського часу, не пізніше РСК-3. Чорнофігурна кераміка, завдяки якій пам'ятка має пізню дату, віднесена до нього помилково⁸⁹. Курган 1 (1886 р.) біля Волковців мав одне, а можливо й більше впускних поховань в пасипі, через що знайдені речі не можна об'єднувати в один комплекс. У кургані 478 поблизу Волковців набір стріл за складом цілком пізньоархаїчний. Кілька базисних наконечників в його складі⁹⁰ свідчать про датування початком VI ст. до н. е.⁹¹ Про конструкцію кургану 505 поблизу с. Броварки відомостей немає. За складом інвентаря В. А. Ілліньська припускала наявність парного поховання, що, напевно, не виключає можливості існування двох різних поховань. У складі комплексу вона відзначила штучну суміш форм архаїчного та середньоскіфського часу. Крім того, в ГЭ та НІМУ зберігаються безпаспортні речі з цих розкопок⁹². Тому єдність і повнота комплексу дуже сумнівні. Таким чином, на основі наведених відомостей навіть припускати можливість існування кістяних псаліїв в середньоскіфський час не можна.

з еталонних ранньоскіфських пам'яток, насамперед з Келермесських та Краснознаменських курганів. У деяких публікаціях наведені неясні малюнки. Мабуть, аж до появи нових, надійно документованих повноцінних комплексів і вичерпної публікації старих, ми при всьому бажанні не зможемо уникнути помилок у визначенні складу конкретних комплексів.

У цілому ж уявляється, що періодизація та хронологія ранньоскіфської культури І. М. Медведської надасть нового імпульсу подальшому розвитку скіфознавства. Хоча й існує необхідність корегування хронологічного діапазону окремих категорій речей та уточнення розподілу окремих пам'яток за конкретними етапами, періодизація та хронологія І. М. Медведської може бути прийнята в цілому.

Перше знайомство з хронологією Г. Коссака свого часу викликало у мене значні сумніви в правомірності дуже різкого, як тоді здавалося, переміщення початкової дати ранньоскіфської культури в кінець VIII ст. до н. е., хоч я і припускав існування окремих елементів скіфської культури в Північному Причорномор'ї на той період⁹³. Викликали також заперечення і датування деяких конкретних пам'яток і груп. Проте після знайомства з системою аргументації І. М. Медведської цілий ряд питань знято.

Примітки

¹ Kossack G. Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstil // Skythika.— München, 1987.

² Медведская И. Н. Периодизация скифской архаики и Древний Восток // РА.— 1992.— № 3.— С. 100—104; Медведская И. Н. Геродот и история древнего Востока // Проблемы истории, философии и культуры.— Вып. I.— Магнитогорск, 1993; Медведская И. Н. Заключение по дискуссии // РА.— 1994.— № 1.

³ Див. матеріали дискусії: РА.— 1993.— № 2; 1994.— № 1; № 3.

⁴ Погребова М. П. О принципах датировки скифской архаики // РА.— 1993.— № 2.— С. 88; Граитовский Э. А. О хронологии пребывания киммерийцев и скифов в Передней Азии // РА.— 1994.— № 3.— С. 44—46.

⁵ Дьяконов И. М. Киммерийцы и скифы на Древнем Востоке // РА.— 1994.— № 1.— С. 115.

⁶ Kossack G. «Kimmerische» Bronzen // Situla.— Ljubljana, 1980.— № 20/21.— S. 136—138; Kossack G. Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus // AVA.— 1983.— Bd.5.— S. 135—141; Kossack G. Von den Anfängen...— S. 39.

⁷ Медведская И. Н. Периодизация...— С. 87.

⁸ Клочко В. И., Махорных С. В. О культурно-хронологической интерпретации памятников новочеркасского клада (по материалам Северного Кавказа) // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. семинара памяти А. И. Тереножкина.— Кировоград, 1987; Клочко В. И., Мурзин В. Ю. О хронологии древностей черногооровско-новочеркасского типа // Проблемы археологии Подпепелья.— Днепрпетровск, 1989.

⁹ Петрунь В. Ф. До походження мінеральної сировини пам'ятників III-I тис. до н. е. з байсейну р. Ігулець // Археологія.— 1969.— Т. XXII.— С. 75.

¹⁰ Кеменцеи Т. Предскифская эпоха в Восточной Венгрии // Археология Венгрии.— М., 1986.— С. 150.

¹¹ Kossack G. Tli Grab 85...— S. 135.

¹² Клочко В. И., Мурзин В. Ю. О хронологии...— С. 68.

¹³ Kossack G. «Kimmerische» Bronzen...— S. 132.

¹⁴ Смирнова Г. И. Основы хронологии предскифских памятников юго-запада СССР // СА.— 1985.— № 4.— С. 34.

¹⁵ Kossack G. Von den Anfängen...— S. 24.

¹⁶ Клочко В. И., Мурзин В. Ю. О хронологии...— С. 70.

¹⁷ Эрлих В. Р. Бронзовые уздечные наборы и проблема хронологии предскифского и ранне-скифского времени Закубанья // Древности Северного Кавказа и Причерноморья.— М., 1991.— С. 32, 36, 37.

¹⁸ Довлаче Н. Г. Могильник Кочипэ (восточный) в Майкопе // Культура и быт адыгов (этнографические исследования).— Майкоп, 1991.— Вып. VIII.

¹⁹ Лесков А. М. О хронологическом соотношении памятников начала железного века на юге Европейской части СССР // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984.— С. 150.

²⁰ Вальчак С. Б. К вопросу о дате погребения Черногооровского кургана // История и археология Слободской Украины.— Харьков, 1992.

²¹ Тов А. А. Протогеотский могильник Чышко близ аула Тауыхабль в Теучежском районе // Меоты — предки адыгов.— Майкоп, 1989.

²² Анфимов Н. В. Новый памятник протогеотской культуры // Скифский мир.— К., 1975.— С. 45.

²³ Андриенко В. П. О находках бронзовых стремявидных удила на поселении Пожарная Балка // Киммерийцы и скифы. Тез. докл. конф. памяти А. И. Тереножкина.— Мелитополь, 1992.

- ²⁴ Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском правобережье.— К., 1961.— С. 187.
- ²⁵ Полін С. В. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія.— 1987.— № 59.— С. 21.
- ²⁶ Клочко В. И., Мурзин В. Ю. О хронологии...— С. 68; Эрлих В. Р. Бронзовые уздечные наборы...— С. 39; Эрлих В. Р. О времени появления и характере «восточных» элементов в культуре Северного Кавказа конца VIII — первой половины VII вв. до н. э. // Северная Евразия от древности до средневековья. Тез. докл. конф. к 90-летию М. П. Грязнова.— СПб., 1992; Белинский А. Б. К вопросу о времени появления племен ассирийского типа на Кавказе // СА.— 1990.— № 4; Махортых С. В. Кочевники и вопросы происхождения кладов VIII—VII вв. до н. э. на юге Европейской части СССР // Древности Кубани.— Краснодар, 1991.
- ²⁷ Ковпащенко Г. Т. Носачівський курган VIII—VII ст. до н. е. // Археологія.— Т. XX.— 1966.— С. 175.
- ²⁸ Kossack G. Von den Anfängen...— S. 39.
- ²⁹ Kossack G. «Kimmerische» Bronzen...— S. 123; Пор.: Клочко В. И., Мурзин В. Ю. О хронологии...— С. 68.
- ³⁰ Алексеев А. Ю. Скифская хроника.— СПб., 1992.— С. 80—82; Грязнов М. П. Аржан — царский курган раннескифского времени.— Л., 1980.— Рис. 12, 2—4.
- ³¹ Дьяконов И. М. История Мидии.— М., 1956.— С. 144; Loud G. Khorsabad.— P. 1.— Chicago, 1936.— P. 26, pl. 31; Hüttel H.-G. Riemenbesatz vom tip Arzan: Eihe «kimmerische» Leifforme // AVA.— 1981.— Bd. 3.— Abb. 3—4; Budge E. A. W. Assyrian sculptures in the British Museum. The Reign of Ashur-nasir-pal (885—860 B. C.).— London, 1914; Barnett R. D., Forman W. Assyrische Palastreliefs.— Prague.— № 43, 59, 87, 95, 99.
- ³² Белинский А. Б. К вопросу о времени появления...
- ³³ Дударев С. Л. Из истории связей населения Кавказа с киммерийско-скифским миром.— Грозный, 1991.— С. 53.— Табл. 8; 17.
- ³⁴ Алексеев А. Ю. Скифская хроника...— С. 83.
- ³⁵ Эрлих В. Р. О времени появления...— С. 178.
- ³⁶ Proud A. Die Kulturgeschichte des assyrischen Flachbildes.— Bonn, 1965.— Abb. 23.— № 6, 10, 15—17; Barnett R. D., Falkner M. The sculptures of Assur-nasir-pal II (883—859 B. C.), Tiglath-Pileser III (745—727 B. C.), Esarhaddon (681—669 B. C.) from the Central and South-West. Palaces at Nimrud.— London, 1962.— P. 1. XV, XXXI, XXXIII, LIV, LIX, LXXVI, XCII; Paterson A. Assyrian sculptures. Palace of Sincberib.— London-Haarlem, 1915.— P. LXXXVII.
- ³⁷ Vanden Berghe L., De Meyer L. Urartu een vergeten cultuur uit het bergland Armenie. Centrum voor Kunst en cultuur.— Sint-Pietersabdi-Gent, 1983.— S. 128, № 16, 17; Urartu. Metalworking Center in the First Millenium B. C. E.— The Israel Museum.— Jerusalem, 1991.— P. 129, 131, № 12, 16.
- ³⁸ Muscarella O. W. Warfare at Hasanlu in the late 9-th Centuries B. C. // Expedition.— University of Pennsylvania.— 1989.— Vol. 31.— № 2—3. Корекція дати загибелі Хасанлу IV; Medvedskaya I. Once more on the Destruction of Hasanlu IV: Problems of Dating // Iranica Antiqua.— 1991.— Vol. XXVI.— Gent.
- ³⁹ Куфтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети-I.— Тбилиси, 1941.— С. 68, 186.— Рис. 72б; 80, 5; 81; Табл. XLVI; XLVII; XLVIII, 1, 6.
- ⁴⁰ Kossack G. Tii Grab 85...— S. 134.
- ⁴¹ Мартиросян А. А. Армения в эпоху бронзы и раннего железа.— Ереван, 1964.— С. 200—204, 213.— Табл. XXXVI, 3, 9, 14, 17.
- ⁴² Медведская И. Н. Конский убор из могильника Сялк В // Iranica Antiqua.— 1983.— Vol. XVIII.— Gent; Смирнова Г. И. Основы хронологии...— С. 38; Потапов В. Некоторые вопросы хронологии предскифского периода // ИРОМК.— 1989.— Вып. 6.— С. 106.
- ⁴³ Погребова М. Н. Иран и Закавказье в раннем железном веке.— М., 1977.— С. 142.
- ⁴⁴ Котович В. Г., Давудов О. М. О периодизации и хронологии памятников поздней бронзы, раннего железа на северо-восточном Кавказе // СА.— 1980.— № 4.— С. 48.
- ⁴⁵ Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды-I.— Тбилиси, 1949.— С. 139; Kossack G. Tii Grab 85...— S. 111; Muscarella O. W. Warfare at Hasanlu...
- ⁴⁶ Козенкова В. И. Хронология кобанской культуры: достижения, опыт уточнения, нерешенные проблемы // СА.— 1990.— № 3.— С. 82.
- ⁴⁷ Medvedskaya I. Once more on the Destruction...
- ⁴⁸ Куфтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды...— С. 139.
- ⁴⁹ Козенкова В. И. Хронология...— С. 72.— Табл. I; Алексеев А. Ю. Скифская хроника...— С. 82.
- ⁵⁰ Barnett R. D. An Assyrian helmet // BMQ.— 1953.— № 4.— P. 102.
- ⁵¹ Эрлих В. Р. О времени появления и характере «восточных» элементов...
- ⁵² Тереножкин А. И. Киммерийцы.— К., 1976.— С. 203.
- ⁵³ Медведская И. Н. Конский убор...— С. 71; Есаян С. А., Погребова М. Н. Скифские памятники Закавказья.— М., 1985.— С. 136; Тохтасьев С. Р. К хронологии и этнической атрибуции памятников скифского типа на Ближнем Востоке и в Малой Азии // РА.— 1993.— № 2.— С. 90.
- ⁵⁴ Алексеев А. Ю. Скифская хроника...— С. 80.

- ⁵⁵ Погребова М. Н., Раевский Д. С. Ранние скифы... — С. 183.
- ⁵⁶ *Przeworski St.* Die Metallindustrie anatoliens in der Zeit 1500—700 vor Chr. — Leiden, 1939. — S. 37—39; *Мартиросян А. А.* Армения в эпоху бронзы... — С. 124—126; *Крупнов Е. И.* Древняя история Северного Кавказа. — М., 1960. — С. 343—350; *Погребова М. Н.* Иран и Закавказье... — С. 51, 148; *Нераденко Т. Н.* Связи племен Северного Кавказа с населением Центрального Закавказья и цивилизациями Древнего Востока в конце II — начале I тыс. до н. э. — Дисс. ... канд. ист. наук. — Грозный, 1988. — НА ИА НАНУ. — № 683. — С. 168—173; *Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время* // Археология СССР. — М., 1989. — С. 267.
- ⁵⁷ *Тереножкин А. И.* Киммерийцы... — С. 203; *Козенкова В. И.* Кобанская культура. Восточный вариант // САИ. — М., 1977; *Степи Европейской части...* — С. 255, 258.
- ⁵⁸ *Медведская И. Н.* Периодизация... — С. 105.
- ⁵⁹ Там же. — С. 87, 88; 95—105.
- ⁶⁰ Там же. — С. 95.
- ⁶¹ *Дьяконов И. М.* Киммерийцы и скифы... — С. 109, 112; *Тохтасьев С. Р.* К хронологии и этнической атрибуции... — С. 90.
- ⁶² *Галанина Л. К.* К проблеме хронологии Келермесских курганов // РА. — 1994. — № 1. — С. 95, 105.
- ⁶³ *Грантовский Э. А.* О хронологии пребывания... — С. 43.
- ⁶⁴ *Дьяконов И. М.* Киммерийцы и скифы... — С. 115.
- ⁶⁵ *Галанина Л. К.* К проблеме хронологии... — С. 99.
- ⁶⁶ *Эрлих В. Р.* Бронзовые наконечники стрел и проблема хронологического распределения комплексов раннескифского времени среднего Закубанья // Материальная культура Востока. — М., 1988. — С. 101; *Петренко В. Г.* К вопросу о хронологии раннескифских курганов Центрального Предкавказья // Проблемы скифо-сарматской археологии. — М., 1990. — С. 70.
- ⁶⁷ *Медведская И. Н.* Периодизация... — С. 95.
- ⁶⁸ *Медведская И. Н.* Металлические наконечники стрел Переднего Востока и евразийских степей II — первой половины I тыс. до н. э. // СА. — 1980. — № 4. — С. 35.
- ⁶⁹ *Пиотровский Б. Б.* Кармир-Блур III. — Ерван, 1955. — С. 41. — Рис. 31.
- ⁷⁰ *Полін С. В.* Хронологія... — С. 29.
- ⁷¹ *Вахтина М. Ю.* Скифское погребение у Цукур-лимана на Тамани // I Кубанская археологическая конференция. Тез. докл. — Краснодар, 1989.
- ⁷² *Amandry P.* L'art scythe archaïque // AA. — 1965. — Bd. 80. — H. 4. — P. 903.
- ⁷³ *Lang A.* Zur Chronologie frühskythischer Funde im Karpatenbecken und an der unteren Donau // Actes du II congrès international de thracologie. — I. — Bucaresti, 1980. — S. 233; *Kossack G.* Mittelasiens und skythischen Tierstil... — S. 97.
- ⁷⁴ *Kossack G.* Von den Anfängen... — S. 76—81.
- ⁷⁵ *Погребова М. Н., Раевский Д. С.* Ранние скифы... — С. 161, 197.
- ⁷⁶ *Полін С. В.* Хронологія... — С. 22.
- ⁷⁷ *Онайко Н. А.* Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — САИ. — М., 1966. — С. 14—16, 56—59.
- ⁷⁸ *Полін С. В.* Хронологія... — С. 22—27.
- ⁷⁹ *Ольговский С. Я.* Бронзовый казан з Реп'яхуватої могили з Черкащини // Археологія. — 1987. — № 58.
- ⁸⁰ *Корпусова В. Н.* Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана у с. Филатовка в Крыму // ВДИ. — 1980. — № 2; *Ковалева И. Ф.* Работы в Орельско-Самарском междуречье // АО. — 1983. — М., 1985; *Алексеев А. Ю.* Скифская хроника... — С. 52—55.
- ⁸¹ *Рубан В. В.* Опыт классификации так называемых милетских амфор из Нижнего Побужья // СА. — 1991. — № 2. — С. 182, сл.
- ⁸² *Абрамов А. П.* Общие тенденции эволюции керамической тары Восточного Средиземноморья VII—I вв. до н. э. // Традиции и инновации в материальной культуре древних обществ. — М., 1990. — С. 76.
- ⁸³ *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990. — С. 41.
- ⁸⁴ *Ковпаненко Г. Т., Бессонова С. С., Скорый С. А.* Памятники скифской эпохи днепровского лесостепного правобережья. — К., 1989; *Смирнова Г. И.* Культурно-исторические процессы в бассейне Среднего Днестра в конце II — первой половине I тыс. до н. э. — Автореф. дисс. ... докт. ист. наук. — К., 1990; *Петренко В. Г.* К вопросу о хронологии...
- ⁸⁵ *Лейпунська Н. О.* До питання про хронологію деяких античних матеріалів у скифських пам'ятках // Археологія. — 1989. — № 2. — С. 113; *Кузнецов В. Д.* Ранние алойкии Северного Причерноморья // КСИА. — 1991. — № 204. — Сноска 41.
- ⁸⁶ *Алексеев А. Ю.* Скифская хроника... — С. 57, 58.
- ⁸⁷ *Полін С. В.* Хронологія... — С. 21, сл.
- ⁸⁸ *Медведская И. Н.* Периодизация... — С. 93.

⁸⁹ Полін С. В. Хронологія...— С. 27.

⁹⁰ Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья.— К., 1968.— С. 44, 50.— Табл. XXXIX.

⁹¹ Полін С. В. Хронологія...— С. 27—29.

⁹² Ильинская В. А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА.— 1957.— Т. XXVII.— С. 238.

⁹³ Полін С. В. Хронологія...— С. 20.

С. В. Полін

О ХРОНОЛОГИИ РАНЕСКИФСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья является откликом на дискуссию по хронологии раннескифской культуры в связи с работой И. Н. Медведской «Периодизация раннескифской архаики и Древний Восток» (РА.— 1992.— № 3).

И. Н. Медведская на основе критического анализа древневосточных письменных источников, засвидетельствовавших походы киммерийцев и скифов на Древний Восток, и археологических находок, их подтверждающих; соотнесения их с раннескифскими древностями Северного Причерноморья и Кавказа, трехступенчатую схему развития которых она предлагает; по древневосточным материалам находит независимые хронологические реперы, позволяющие ей датировать выделенные ступени раннескифской культуры (РСК) — РСК-1 — 750—700 гг., РСК-2 — 700—650 гг., РСК-3 — 650—600 гг. до н. э. Периодизация и датировки И. Н. Медведской во многом совпадают и подтверждают на иной основе разработки Г. Коссака (1987). Основные ее выводы: киммерийцы приходят на Древний Восток в конце VIII в. до н. э., будучи носителями раннескифской культуры ступени РСК-1. В 670-х гг. киммерийцы и скифы вновь появляются в этом регионе, будучи носителями общей материальной культуры этапа РСК-2. Все археологические свидетельства походов причерноморских кочевников в переднеазиатский регион в конце VIII—VII вв. до н. э. относятся к ступеням РСК-2 и РСК-3.

Разработки И. Н. Медведской и Г. Коссака позволяют ограничить существование новочеркасских и синхронных им на позднем этапе предкелермесских памятников (РСК-1) началом последней трети VIII в. до н. э. Носители этих обеих культур не принимали участия в среднеазиатских походах, что следует из отсутствия находок новочеркасского облика в этом регионе. Этап РСК-2 должен датироваться от последней трети VIII в. до середины VII в. до н. э., этап РСК-3 — от середины VII до второй четверти VI вв. до н. э.

S. V. Polin

CONCERNING CHRONOLOGY OF EARLY SCYTHIAN CULTURE

Proceeding from the critical analysis of the ancient Eastern sources which described raids of the Cimmerians and the Scythians to the ancient East and from archaeological findings which confirmed those sources as well as from their comparison with early Scythian antiquities of the Northern Black Sea territories and Caucasus (the three-stage outline of their development is suggested by I. N. Medvedskaya), I. N. Medvedskaya determines independent chronological reference points which permit her dating the identified stages of early Scythian culture (ESC) as follows: ESC-1, 750—700 B. C.; ESC-2, 700—650 B. C.; ESC-3, 650—600 B. C. Periodization and datings made by I. N. Medvedskaya in many aspects coincide with and confirm developments made by G. Kossak (1987). Main conclusions: the Cimmerians came to ancient East in late 8th cent. B. C. being carriers of early Scythian culture of stage 1. In the 670s B. C. the Cimmerians and the Scythians appeared again in that region being carriers of common material culture of stage 2. All archaeological findings confirming raids of the Black-Sea nomads to the fore-Asian region in the late 8th-7th cent. B. C. are attributed to stages 2 and 3.

Developments made by I. N. Medvedskaya and G. Kossack have permitted limiting existence of the Novocherkassk relics and pra-Kelermes relics synchronous to the former (ESC-1) to the beginning of the last third of the 8th cent. B. C. Carriers of both cultures did not participate in fore-Asian raids, which follows from the absence of findings of the Novocherkassk type in this region. Stage ESC-2 should be dated between the last third of the 8th cent. and mid of the 7th cent. B. C., stage ESC-3 between the mid of the 7th cent. and the second quarter of the 6th cent. B. C.